

POZYTYWIZM

WPROWADZENIE DO EPOKI

POZYTYWIZM

Ramy czasowe

- Europa: ok. 1840–1890
- Polska: 1864–ok. 1890; jako koniec epoki wskazuje się również ogólnie lata 90. XIX w.

Hasła epoki

praca u podstaw
praca organiczna
emancypacja
asymilacja
filantropia

Nazwa epoki

Okres nazywany odmiennie w różnych krajach Europy:

- Anglia – epoka wiktoriańska,
- Francja – epoka realizmu i naturalizmu (proza), symbolizmu (poezja),
- Niemcy – wiek realizmu i naturalizmu,
- Polska pod zaborami – pozytywizm (od fr. positif ‘pewny’, ‘ściśły’, ‘realny’, ‘rzeczowy’).

Światopogląd

- scjentyzm
- organicyzm
- agnostycyzm
- ewolucjonizm
- utylitaryzm
- determinizm

Wzorce / antywzorce osobowe

- społecznik
- utracjusz

SENTENCJE, ZŁOTE MYŚLI

- „Powieść to jest zwierciadło, które obnosi się po gościńcu” – Stendhal
- „Im doskonalsza jednostka, tym doskonalsze społeczeństwo” – Bolesław Prus
- „Chodząc po ziemi, trzymać głowę w niebie” – Bolesław Prus
- „Trzeba z żywymi naprzód iść, / Po życie sięgać nowe” – Adam Asnyk
- „Każda epoka ma swe własne cele / I zapomina o wczorajszych snach” – Adam Asnyk
- „Ale nie depreczcie przeszłości ołtarzy, / Choć macie nowe, doskonalsze wznieść” – Adam Asnyk
- „Pójdź dziecię! Ja cię uczyć każę!” – Maria Konopnicka

Historia

- rozwój kapitalizmu
- germanizacja i rusyfikacja na ziemiach polskich

Dwa modele rozwoju Europy

- W Europie Zachodniej jest to okres bardzo intensywnego rozwoju kapitalizmu, dokonuje się rewolucja przemysłowa, wzrasta rola i siła burżuazji, w wyniku intensywnej urbanizacji coraz większe znaczenie ma mieszczaństwo, trwa intensywny postęp społeczny. Dochodzi do konfliktów między kapitalistami i robotnikami w wyniku sprzeczności interesów, które zostały opisane przez twórców **marksizmu** – Karola Marksa i Fryderyka Engelsa w Manifestie komunistycznym.
- Na ziemiach polskich po klęsce powstania styczniowego nasila się rusyfikacja i germanizacja. Obowiązuje ostra cenzura. Warszawa przestaje być stolicą, w zaborze rosyjskim od roku 1861 trwa stan wojenny, rozwój przemysłu jest wolniejszy niż na Zachodzie. Po uwłaszczeniu chłopów migrują do miast. Coraz większe znaczenie w rozwoju kultury ma inteligencja.

KALENDARIUM

Polska	Europa i Ameryka
1864 upadek powstania styczniowego, likwidacja autonomii Królestwa Polskiego i powstanie Kraju Przywiślańskiego, ukaz carski o uwłaszczeniu chłopów	1870–1871 wojna francusko-pruska 1871 zjednoczenie Niemiec, Otto von Bismarck kanclerzem
1867 autonomia Galicji	1882 powstanie trójprzymierza

<ul style="list-style-type: none"> ▪ „Gloria victis. Chwała zwyciężonym” – Eliza Orzeszkowa ▪ „Sztuka wojenna także na fortelach polega” – Henryk Sienkiewicz ▪ „Ku pokrzepieniu serc” – Henryk Sienkiewicz 	<p>1872 zniesienie polskiego jako języka wykładowego w szkołach zaboru rosyjskiego 1887 zniesienie polskiego jako języka wykładowego w szkołach zaboru pruskiego 1890 wydanie <i>Lalki</i> Bolesława Prusa 1894 wydanie II tomu <i>Poezji</i> Kazimierza Przerwy-Tetmajera (utwory dekadencje)</p>	
	<p>Nauka i technika</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ powstanie nowej nauki – socjologii ▪ rozwój techniki – określanie epoki jako „wieku pary i elektryczności” ▪ wynalazki: telefon, fonograf, żarówka, silnik samochodowy, kinematograf, radio, telegram, szczepionka przeciw wściekliznie, maszyna do pisania, odkrycie promieniowania X 	
<p>Wybitni twórcy i ich dzieła</p> <p>Literatura polska</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Bolesław Prus, <i>Lalka</i> ▪ Eliza Orzeszkowa, <i>Nad Niemnem</i> ▪ Henryk Sienkiewicz, <i>Quo vadis</i> <p>Literatura obca</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Émile Zola, <i>Germinal</i> ▪ Charles Dickens, <i>David Copperfield</i> <p>Antoni Czechow, <i>Trzy siostry</i></p> <p>Gatunki literackie</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ rozwój powieści ▪ nowe gatunki: obrazek, felieton, reportaż ▪ 	<p>Ważne motywy</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ postęp, nauka ▪ wieś, chłop ▪ społeczeństwo ▪ krytyka zacofania ▪ emancypacja kobiet ▪ historia ▪ praca ▪ asymilacja Żydów ▪ idealizm, utopia ▪ miasto, kupiec ▪ filantropia <p>Style / kierunki</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ realizm ▪ akademizm ▪ historyzm ▪ eklektyzm ▪ Ważne pojęcia: mimetyzm, tendencyjność, dydaktyzm 	

ŚWIATOPOGLĄD

Dzieła francuskiego myśliciela Auguste’a Comte’a (1798–1857) Kurs filozofii pozytywnej (1842) oraz O duchu filozofii pozytywnej (1844) stanowiły fundament w tworzeniu się nowego światopoglądu (niektórzy wywodzą nazwę epoki od tytułów dzieł Comte’a). Filozofia pozytywna– jako poznanie naukowe

– miała dać podwaliny pod sprawiedliwą etykę. W budowaniu zreformowanego ładu społecznego liczyły się fakty i doświadczenie (empiryzm). Działania musiały być pragmatyczne (przynoszące korzyści).

FILOZOFIA I MYŚL SPOŁECZNO-POLITYCZNA

Scjentyzm	Kult wiedzy. Wyznawcy scjentyzmu sądzili, że dzięki nauce – szczególnie dziedzinom przyrodniczym – lepiej będzie można poznać świat, by wyeliminować nierówność społeczną i nędzę. Aby świat zmieniać, trzeba go najpierw zbadać i opisać
Organicyzm	Wyznawcy organicyzmu sądzili, że społeczeństwo jest jak żywy organizm, a zatem wtedy funkcjonuje prawidłowo, gdy wszystkie jego części są zdrowe. Propagowali ideę współpracy między instytucjami i poszczególnymi grupami społecznymi (solidaryzm społeczny)
Agnostycyzm	Agnostycy negowali (częściowo lub całkowicie) możliwość poznania Absolutu. Sądzili, że jeżeli nikomu nie udało się dowieść istnienia (lub nieistnienia) Boga, wypowiedanie się na ten temat jest niecelowe
Ewolucjonizm	Wyznawcy ewolucjonizmu sądzili, że wszystkie formy bytu podlegają prawu ewolucji, czyli stałemu rozwojowi od form prostszych do coraz bardziej skomplikowanych. Główną zasadą jest postęp, a dotyczy to nie tylko świata przyrody, lecz także społeczeństw. Koncepcję taką propagował angielski filozof Herbert Spencer (1820–1903), rozwinął ją i zmienił angielski przyrodnik Charles Darwin (1809–1882) – teoria ewolucji
Utylitaryzm	Ludzkie działanie powinno być nie tylko satysfakcjonujące dla jednostki, lecz także użyteczne dla społeczeństwa. Angielski filozof John Stuart Mill (1806–1873) – autor Utylitaryzmu (1863) – propagował indywidualizm i liberalizm. Popierał też hasła emancypacji kobiet
Determinizm	Twórcą teorii determinizmu w historii był francuski filozof, historyk, teoretyk kultury Hippolyte Taine (1828–1893), według którego wydarzenia dziejowe (podobnie jak dzieła sztuki) są określane przez rasę, środowisko, moment historyczny
Determinizm geograficzny	Pogląd uznający czynniki geograficzne (ukształtowanie terenu, klimat, rodzaj gleby, bogactwa naturalne) za decydujące w rozwoju społeczeństw i kultury. Propagatorem tej myśli był Henry Thomas Buckle

PROGRAM POZYTYWIZMU POLSKIEGO

Na rozwój polskiego pozytywizmu miały wpływ m.in.:

- rozczarowanie ideami romantycznymi w wyniku klęski powstania styczniowego,
- przemiany społeczne (np. likwidacja feudalizmu w wyniku reformy własnościowej, rozwój miast).

Pozytywiści mieli na celu przygotowanie społeczeństwa do życia w tej nowej sytuacji społecznej i politycznej. Etos walki zastąpiono etosem pracy.

- **Praca organiczna** – działania mające na celu rozwój gospodarczy ziem polskich (wspieranie handlu, przemysłu itp.). W działaniach tych miało brać udział całe społeczeństwo, postrzegane jako żywy organizm. Pozytywiści zachęcali do pomnażania osobistego majątku, widząc w tym korzyść dla kraju, np. dzięki tworzeniu nowych miejsc pracy (hasło „rozumnego egoizmu”).

- **Praca u podstaw** – idea stawiająca sobie za cel podwyższenie poziomu życia oraz wykształcenie warstw najuboższych, aby mogły się one stać pełnoprawnymi częściami organizmu społecznego. W szczególności wzywano do szerzenia oświaty wśród chłopów (Aleksander Świętochowski, Praca u podstaw – artykuł programowy).
- **Emancypacja kobiet** – hasło ich równouprawnienia społecznego (umożliwienie podejmowania pracy zawodowej i dostępu do wyższego wykształcenia). Edukacja kobiet była w tym czasie ograniczona do nauki w domu lub na pensjach dla dziewcząt. Represje po upadku powstania styczniowego (m.in. zesłania na Syberię) zmusiły kobiety do samodzielnego utrzymywania rodzin, ale brak kwalifikacji utrudniał satysfakcjonującą ich aktywność zawodową. Emancypantki domagały się także zmian w sytuacji prawnej kobiet, zwłaszcza przyznania prawa głosu. Pozytywistyczne idee równouprawnienia kobiet są zapowiedzią ruchu feministycznego (sam termin feminizm pojawił się w latach 90. XIX w.)
- **Asymilacja mniejszości narodowych** – postulat zintegrowania ich z polskim społeczeństwem. Dotyczył przede wszystkim Żydów, którzy zachowywali wyraźną odrębność religii, języka, a nawet stroju.
- **Scjentyzm** – kult nauki jako jedyne źródła pewnej wiedzy.

Realizm		<p>Kierunek w sztuce zmierzający do przedstawienia życia codziennego człowieka w jego historycznym środowisku, z respektowaniem tego wszystkiego, co uznaje się za prawa rządzące rzeczywistością. Podstawę stanowi estetyka <u>mimetyczna</u>, przedmiotem naśladowania jest przede wszystkim świat współczesny twórcy i odbiorcy. Rzeczywistość w utworze realistycznym ukazana jest z perspektywy przeciętnego odbiorcy i oceniana zwykle w myśl reguł przyjętej moralności i zasad zdrowego rozsądku. Dzieło sztuki ma dawać iluzję życiowego prawdopodobieństwa (np. Wojciech Gerson, Pogrzeb wiejski, Dziewczyna bez dachu)</p>
Akademizm	<p>Prąd w sztuce oparty na regułach estetyki antycznej (np. Pius Weloński, Gladiator)</p>	

Historyzm	<p>Kierunek w architekturze nawiązujący do stylów poprzednich epok (neogotyck, neorenesans, neobarok).</p> <p>Kierunek w malarstwie nawiązujący do historii (np. Jan Matejko, Kazanie Skargi, Stańczyk, Rejtan, Batory pod Pskowem, Bitwa pod Grunwaldem; Artur Grottger, Polonia, Lithuania)</p>	
Eklektyzm	<p>Nurt – przede wszystkim w architekturze – łączący różne style (kościół Najświętszego Zbawiciela w Warszawie)</p>	

KIERUNKI W LITERATURZE

Realizm	<p>Najważniejszy kierunek w literaturze drugiej połowy XIX w. cechowało:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ przestrzeganie zasad życiowego podobieństwa ▪ naśladownictwo rzeczywistości ▪ wprowadzenie narratora wszechwiedzącego ▪ chronologiczne, przyczynowo-skutkowe uporządkowanie zdarzeń ▪ stosowanie najczęściej kompozycji zamkniętej ▪ wprowadzenie mowy potocznej
-------------------------	--

Naturalizm Kierunek literacki, którego twórcą był Émile Zola (Francja), odrzucający wszelki byt nadprzyrodzony, uznający prawa przyrody za jedyne, które rządzą rzeczywistością i ją tłumaczą. Zola pragnął upodobnić metody stosowane w literaturze do metod, którymi posługują się nauki fizyczno-przyrodnicze. Naturalizm cechowało:

- dążenie do fotograficznej rejestracji życia (weryzm)
- skrajny **mimetyzm**
- pokazywanie wszelkich anomalii społecznych i jednostkowych
- traktowanie życia jako terenu biologicznej walki o byt
- pokazanie człowieka przede wszystkim jako cząstki przyrody
- rozszerzenie zakresu tematycznego – nie ma tematów tabu (np. Émile Zola, Germinal)

BOHATEROWIE LITERATURY POZYTYWISTYCZNEJ

Nauczyciel – człowiek wykształcony, postępowy, przekazujący swoją wiedzę innym, często za bardzo małe wynagrodzenie lub bezinteresownie (Eliza Orzeszkowa, A...B...C, Nad Niemnem – Witold Korczyński)

Idealista – człowiek kierujący się wzniosłymi zasadami, zdolny do poświęceń w imię jakiejś idei (Bolesław Prus, Lalka)

Wyemancypowana kobieta – osoba samodzielna, często samotna, pracująca zawodowo, ciekawa świata, widząca potrzebę własnego rozwoju, odważna w zmaganiu z przeciwnościami losu (Bolesław Prus, Lalka – Helena Stawska; Eliza Orzeszkowa, Nad Niemnem – Justyna Orzelska)

Kupiec – człowiek, który wbrew opinii, że paranie się handlem jest zajęciem niegodnym, prowadzi z sukcesem swój interes (Bolesław Prus, Lalka – Stanisław Wokulski)

KOBIETY W NAD NIEMNEM ELIZY ORZESZKOWEJ (1888)

Eliza Orzeszkowa stworzyła w Nad Niemnem galerię wyrazistych postaci kobiecych:

- Marta Korczyńska: pracowita, oddana rodzinie, ale zgorzkniała, rozczarowana swoim młodzieńczym brakiem odwagi, by przyjąć miłość.
- Emilia Korczyńska: „żona modna” XIX wieku, hipochondryczka, kobieta kapryśna, niesamodzielna.
- Justyna Orzelska: pracowita, odważna, ciekawa świata i ludzi, doceniająca dobro.
- Andrzejowa Korczyńska: pracowita, zaradna, ale żyjąca wieczną żałobą, w cieniu przeszłości i pamięci o mężu.
- Klotylda Korczyńska: kochająca, ale niekochana żona, kobieta „w cieniu”, bezwolna, podporządkowana.
- Maria Kirlowa: pracowita, otwarta, ale nazbyt wybacząca.

ROLA TWÓRCY I TWÓRCZOŚCI

Twórczość artystyczna, zgodnie z założeniami użyteczności, miała służyć społeczeństwu, przede wszystkim poprzez upowszechnianie słuszych idei i kreowanie pozytywnych wzorców, jak również piętnowanie niepożądanych postaw i zachowań.

Wzorzec	Antywzorzec
Spolecznik – człowiek uczciwy, szlachetny, prawy, bezinteresowny, kochający pracę, wrażliwy na sprawy społeczne, aktywny (Bolesław Prus, Lalka – Stanisław Wokulski, Ignacy Rzecki)	Utracjusz – człowiek rozrzutny, nieodpowiedzialny, przejawiający lekceważący stosunek do posiadanych dóbr, pozbawiony życiowej wyobraźni, niechętny pracy (Bolesław Prus, Lalka – Łęccy, Kazimierz Starski; Eliza Orzeszkowa, Nad Niemnem – Teofil Różycki)

Zadaniem twórców było prezentowanie bohaterów, którzy działają „jak w życiu”, tworzenie dzieł silnie związanych z rzeczywistością (realizm), nastawienie na jednostkę jako część społeczeństwa.

Poszczególne punkty programu epoki najpierw były przedstawiane w artykułach publicystycznych, następnie w nowelach, na koniec w powieściach. Dobrze tę drogę ilustruje przykład dotyczący asymilacji Żydów: pod wpływem artykułu Elizy Orzeszkowej O Żydach i kwestii żydowskiej Maria Konopnicka napisała nowelę Mendel Gdański. Sama Eliza Orzeszkowa napisała następnie powieść Meir Ezofowicz.

Polscy twórcy mieli za zadanie stłumić rozpacz i pesymizm po upadku powstania styczniowego, pokazać rodakom, jak przetrwać i stworzyć warunki do przebudowania świadomości narodowej po klęsce. Starali się znaleźć nową koncepcję służby narodowej, która mogłaby skutecznie zastąpić romantyczną. Twórca miał więc być nauczycielem, który za pomocą prostego i komunikatywnego języka, omijając cenzurę, przekona odbiorcę do pozytywistycznych haseł. Gatunki prozatorskie przeważały nad poetyckimi.

SPORY ARTYSTYCZNE

Po okresie fascynacji hasłami pozytywistycznymi przyszło zmęczenie i rozczarowanie. Pojawił się realizm krytyczny (np. w Lalku Bolesława Prusa). Dochodzi do przełomu antypozytywistycznego, następuje powrót do romantyzmu (neoromantyzm).

Spór między „starymi” a „młodymi”, czyli epigonami romantyzmu a zwolennikami nowych pozytywistycznych idei, najlepiej obrazuje opublikowany w 1871 r. w „Przeglądzie Tygodniowym” programowy artykuł Aleksandra Świętochowskiego My i wy. Różnice poglądów przedstawia poniższe zestawienie.

Romantycy	Pozytywiści
nienaruszalność tradycji	krytyka dziejów, tępienie wad narodowych, szukanie nowego modelu narodu polskiego, współistniejącego z innymi narodami i społeczeństwami
obrona religii	racjonalizm, użyteczność, scjentyzm, materializm, ateizm, agnostycyzm, ewolucjonizm
patriarchalne stosunki: pan – poddany	demokracja, pomoc niesiona niższym warstwom społecznym

gloryfikacja walki zbrojnej	podjęcie walki dopiero po podniesieniu poziomu ekonomicznego całego społeczeństwa i zwiększeniu świadomości społecznej
podkreślanie odrębności narodowej	naród w roli społeczeństwa, emancypacja mniejszości, asymilacja Żydów

NAJWYBITNIEJSI TWÓRCY I ICH DZIEŁA

LITERATURA OBCA

Kraj	Autor	Przykładowe dzieła
Francja	Honoré de Balzac	Ojciec Goriot (powieść)
	Gustave Flaubert	Pani Bovary (powieść)
	Stendahl	Czerwone i czarne
	Émile Zola	Germinal, Nana (powieści)
Anglia	Charles Dickens	David Copperfield (powieść), Opowieść wigilijna (opowiadanie)
Rosja	Iwan Turgieniew	Szlacheckie gniazdo (powieść)
	Lew Tołstoj	Wojna i pokój, Anna Karenina (powieści)
	Antoni Czechow (Rosja)	Trzy siostry, Wujaszek Wania (dramaty)
	Fiodor Dostojewski	Zbrodnia i kara, Bracia Karamazow (powieści)

LITERATURA POLSKA

Autor	Przykładowe dzieła
Aleksander Świętochowski	My i wy, O wyższym ukształceniu kobiet, Praca u podstaw (artykuły publicystyczne)
Eliza Orzeszkowa	Marta, Nad Niemnem (powieści), Dobra pani, A...B...C... (nowele), Kilka uwag nad powieścią, Kilka słów o kobietach, O Żydach i kwestii żydowskiej(artykuły publicystyczne)
Bolesław Prus	Kroniki tygodniowe (felietony), Szkic programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa, Słówko o krytyce pozytywnej (artykuły publicystyczne), Placówka, Lalka , Emancypantki, Faraon (powieści), Katarynka, Kamizelka (nowele)
Henryk Sienkiewicz	Janko Muzykant, Latarnik, Za chlebem (nowele), Trylogia: Ogniem i mieczem, Potop , Pan Wołodyjowski; Krzyżacy , W pustyni i w puszczy, Quo vadis , Rodzina Połanieckich (powieści), Listy z Ameryki, Listy z Afryki (reportaże)
Maria Konopnicka	Z szopką (obrazek), Mendel Gdański, Miłosierdzie gminy (nowele), Rota (pieśń patriotyczna), O krasnoludkach i sierotce Marysi (baśń)
Adam Asnyk	Między nami nic nie było, Do młodych, Daremne żale, Nad głębiami (liryka)
Michał Bałucki	Grube ryby (komedia)

GATUNKI LITERACKIE

Liryka	Epika	Dramat
<ul style="list-style-type: none"> ▪ pieśń ▪ hymn ▪ elegia ▪ sonet 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ powieść (różne odmiany, np. historyczna, obyczajowa) ▪ obrazek ▪ opowiadanie ▪ nowela ▪ pamiętnik ▪ szkic ▪ reportaż ▪ artykuł 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ tragedia ▪ komedia ▪ farsa

CO NAM ZOSTAŁO Z POZYTYWIZMU

Współczesność nawiązuje do pozytywizmu dwojako:

- z jednej strony powstają muzea historii naturalnej (nowojorskie założono w 1869 r.), czyli wraca się do dalekiej przeszłości, poznaje tajniki nauki,
- z drugiej strony rozwija się zapoczątkowany w pozytywizmie nurt literatury fantastycznonaukowej (zainicjowany przez powieści Jules'a Verne'a) reprezentowany m.in. przez twórczość: Stanisława Lema, Philipa K. Dicka i Arthura C. Clarke'a. Dużym powodzeniem cieszą się też filmy o tej tematyce, np. 2001: Odyseja kosmiczna w reż. Stanleya Kubickiego.

PRZYKŁADY NAWIĄZAŃ I KONTYNUACJI

Nauka, technika, medycyna	<ul style="list-style-type: none"> ▪ scjentyzm, wiara w postęp cywilizacyjny, postęp w opiece medycznej (szczepienia, badania profilaktyczne), neoewolucjonizm ▪ kontynuacja wystaw światowych (obecne wystawy Expo, prezentujące najnowsze zdobycze nauki i techniki)
Życie społeczne	<ul style="list-style-type: none"> ▪ aktywizacja środowisk wiejskich: koła gospodyń, kółka rolnicze, kasy zapomogowo-pożyczkowe, spółdzielczość, oszczędzanie; w wielu środowiskach – kult pracy oraz podkreślanie potrzeby inicjatyw prospołecznych, akcji charytatywnych; propagowanie świadomości obywatelskiej w Polsce po 1989 r.
Literatura	<ul style="list-style-type: none"> ▪ realizm (twórczość popularna, np. Małgorzaty Kalicińskiej i Katarzyny Grocholi, proza artystyczna, np. Mario Vargasa Llosy), realizm magiczny (Gabriel García Márquez, Sto lat samotności), feminizm (Manuela Gretkowska) ▪ felieton (Daniel Passent, Tomasz Jastrun), reportaż (Hanna Krall) ▪ Jerzy Borejsza, Piękny wiek XIX ▪ Czesław Miłosz, Rozbieranie Justyny, Żona Karola Darwina ▪ Witold Gombrowicz, Dzienniki
Sztuka	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Warszawska Zachęta jako kontynuacja powstałego w 1860 r. Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych
Malarstwo	<ul style="list-style-type: none"> ▪ hiperrealizm – Duane Hanson, Kobieta na zakupach ▪ neorealizm – malarstwo Łukasza Korolkiewicza

Rzeźba	<ul style="list-style-type: none"> ▪ realizm (pomniki Bolesława Prusa, Henryka Sienkiewicza w Warszawie)
Film	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Faraon, reż. Jerzy Kawalerowicz, 1965 ▪ Wojna i pokój, reż. Siergiej Bondarczuk, 1967 ▪ Pan Wołodyjowski, reż. Jerzy Hoffman 1968 ▪ Lalka, reż. Wojciech Jerzy Has, 1968 ▪ Potop, reż. Jerzy Hoffman, 1974 ▪ Placówka, reż. Zygmunt Skonieczny, Polska 1979 ▪ Pensja pani Latter, reż. Stanisław Różewicz, 1982 ▪ Nad Niemnem, reż. Zbigniew Kuźmiński, 1986 ▪ Helena Modrzejewska (serial), reż. Jan Łomnicki, 1989 ▪ Germinal, reż. Claude Berri, 1993 ▪ Czerwone i czarne, reż. Ben Bolt, 1993 ▪ Anna Karenina, reż. Bernard Rose, 1997 ▪ Ogniem i mieczem, reż. Jerzy Hoffman, 1999 ▪ Quo vadis, reż. Jerzy Kawalerowicz, 2001 ▪ Oliver Twist, reż. Roman Polański, 2005

OBOWIĄZUJE ZNAJOMOŚĆ JEDNEJ POWIEŚCI HISTORYCZNEJ Z GIMNAZJUM NP.:

HENRYK SIENKIEWICZ – POTOP

POTOP JAKO POWIEŚĆ HISTORYCZNA

- Powieść jest drugą częścią Trylogii obejmującej utwory: Ogniem i mieczem, Potop, Pan Wołodyjowski.
- Ukazywała się w odcinkach w krakowskim „Czasie”, warszawskim „Słowie” i wielkopolskim „Dzienniku Poznańskim” od grudnia 1884 r. do września 1886 r. (wydanie książkowe – 1886 r.). Jednocześnie poznawali ją czytelnicy wszystkich trzech zaborów, którzy bardzo żywo reagowali na rozwój akcji.
- Intencją Sienkiewicza było:
 - skłonienie rodaków do poszukiwania tożsamości narodowej w chlubnej przeszłości,
 - przypomnienie o istnieniu Polski i wielkości Polaków,
 - ukazanie, że istnieje wyjście nawet z najtragiczniejszej sytuacji dziejowej („pokrzepienie serc”).

ZNACZENIE UKAZANYCH WYDARZEŃ

Czas akcji to lata 1655–1656 (określony wydarzeniami historycznymi – najazd Szwedów na Polskę). Miejscem akcji jest teren prawie całej Rzeczypospolitej. Tytuł odnosi się do ukazanego w powieści najazdu Szwedów, określanego tym mianem z powodu szybkości, z jaką wróg zajmował polskie ziemie. Może być też odczytywany jako odwołanie do biblijnego potopu: symbol kary za egoizm i prywatę polskiej szlachty. Ponieważ Sienkiewiczowi zależało na „pokrzepieniu serc”, eksponuje niektóre fakty (zwłaszcza zwycięstwa Polaków), a inne pomija. Szczególne znaczenie ma w powieści obrona Jasnej Góry, która w rzeczywistości nie była aż tak istotna dla przebiegu walki. W ten sposób pisarz dokonuje sakralizacji wojny, która toczy się w obronie nie tylko ojczyzny, lecz także wiary (Szwedzi byli w większości zwolennikami reformacji).

SYNKRETYZM FORMY

Potop jest powieścią historyczną nawiązującą do [modelu stworzonego przez Waltera Scotta](#). Wątek fikcyjny – losy Andrzeja Kmicica – rozwija się na tle wątku historycznym (walki ze Szwedami) i jest uzupełniany przez rozbudowane wątki poboczne.

W utworze Sienkiewicza można jednak wskazać także cechy innych gatunków, takich jak:

- epepeja – ukazanie społeczności w ważnym dla niej momencie dziejowym, sakralizacja obrony ojczyzny, bohaterowie o niezwykłych cechach,
- romans – burzliwe dzieje uczucia Andrzeja Kmicica i Oleńki Billewiczówny (porwanie, trójkąt miłosny – Michał Wołodyjowski, a później księżę Bogusław jako przeciwnik Kmicica),
- baśń – niezwykle zbiegi okoliczności pozwalające bohaterom wyjść z sytuacji na pozór bez wyjścia, zwycięstwo dobra nad złem,
- powieść przygodowa i awanturyczna, western – ukazanie bohaterów o silnych charakterach, niepoddających się w chwilach niebezpieczeństwa, dynamiczna fabuła, obfitująca w pojedynki, porwania, ucieczki, uwięzienia i liczne epizody wojenne (obrona Jasnej Góry, oblężenie Warszawy, bitwa pod Warką, bitwa pod Pilwiskami).

Zastosowana przez Sienkiewicza technika opisów przypomina współczesne filmy sensacyjne. Charakterystyczne są motywy: porwań, ucieczek, przebrań, pojedynków, tajemniczych zdarzeń, nagłych katastrof i ratunków, zawieszania wątków w momencie największych napięć.

JĘZYK POTOPU

- Zawiera archaizację (stylizację archaiczną). Jej elementy występują zarówno w języku postaci, jak i w wypowiedziach narratora.
- Sposób mówienia Jana Onufrego Zagłoby ma wiele wspólnego ze stylem gawędy szlacheckiej. Inspiracją były dla Sienkiewicza pamiętniki barokowego gawędziarza Jana Chryzostoma Paska.
- Język powieści jest bogaty i zróżnicowany. Występują w nim zarówno elementy patetycznych przemówień, zawierających elementy stylizacji biblijnej, jak i rubaszne dowcipy i frazy żołnierskie („niech mnie kule biją”). Pojawia się także charakterystyczna makaronizacja języka – przeplatanie sformułowań polskich łańciskami (np. *exemplum*).
- Narracja jest trzecioosobowa, prowadzona z różnych perspektyw. Narrator występuje jako: kronikarz, autor starszlacheckiego pamiętnika czy herbarza, historyk oceniający z dystansu dawne czasy, narrator opowieści przygodowej.

BOHATEROWIE

POSTACIE HISTORYCZNE

Powieść Sienkiewicza łączy postaci historyczne (którym często dodaje nowych rysów) z bohaterami fikcyjnymi ukazanymi na tle epoki. Postacie historyczne są zwykle wyidealizowane na bohaterów jednoznacznie dobrych albo jednoznacznie złych, np.:

Bohaterowie pozytywni	Bohaterowie negatywni
<ul style="list-style-type: none">▪ Stefan Czarniecki – hetman polny koronny, świetny i dzielny żołnierz, wzór wodza, patriota▪ przeor Augustyn Kordecki – paulin, przeor Jasnej Góry w czasie oblężenia klasztoru przez Szwedów▪ Jan Kazimierz – król Polski w latach 1648–1668; człowiek religijny, oddany krajowi, choć niekiedy zbyt słaby, by oprzeć się wrogom	<ul style="list-style-type: none">▪ hetman Janusz Radziwiłł – wcielenie zła, zdrajca, który zaprzedał Litwę Szwedom, egoistyczny magnat pragnący korony, zaślepiiony dumą i ambicją▪ książę Bogusław Radziwiłł – brat Janusza Radziwiłła, zdrajca, kosmopolita, kłamca▪ Krzysztof Opaliński – wojewoda poznański, skapitulował pod Ujściem, oddając Szwedom Wielkopolskę

ZOBACZ WIĘCEJ

Bohaterem zbiorowym powieści jest polski naród. Sienkiewicz zawarł w utworze obraz polskiej magnaterii, arystokracji i szlachty z jednej strony ofiarnie walczącej w obronie napadniętej ojczyzny, z drugiej zaś wchodzącej w układ z wrogiem, sprzedającej własną ojczyznę. W utworze Sienkiewicza zdrajcy ponoszą klęskę – chyba że odkupili swoje błędy (jak Kmicic). Powieść pokazywała współczesnym czytelnikom, że Polska może się odrodzić, jeśli naród pokona swoje wady i się zjednoczy.

Trylogia utrwaliła raczej pozytywny obraz sarmatyzmu. Ukształtowała model polskości i patriotyzmu, z którym utożsamiało się wielu Polaków (np. liczne pseudonimy konspiracyjne podczas II wojny światowej pochodziły z Trylogii) i przeciw któremu także się buntowano (np. Gombrowicz w dziennikach czy Trans-Atlantyku).

Obrońcy klasztoru jasnogórskiego, scena z Potopu w reżyserii Jerzego Hoffmana, 1974

POSTACIE FIKCYJNE

Główni bohaterowie Potopu są silnymi indywidualnościami, kreowanymi przez sposób postępowania zgodny z cechami ich osobowości (zwrot w kierunku [behawioryzmu](#)¹ kosztem pogłębionej analizy psychologicznej), np.:

- Jan Onufry Zagłoba – reprezentuje typowe cechy sarmaty: pijanica, przypisuje sobie zasługi innych, lubi skupiać na sobie uwagę, wierny w przyjaźni, popisuje się dowcipem i inteligencją, jako żołnierz ostrożny, wręcz tchórzliwy,
- Michał Wołodyjowski – z powodu wzrostu zwany małym rycerzem, świetny żołnierz i dowódca, wierny przyjaciel, człowiek uczciwy, czuły na wdzięki kobiece.

Niektórzy bohaterowie, np. Zagłoba czy Wołodyjowski, występują we wszystkich częściach Trylogii. Bohaterowie fikcyjni mają często swoje historyczne pierwowzory.

ZOBACZ WIĘCEJ

PRZEMIANA ANDRZEJA KMICICA

Konstrukcja losów głównego bohatera – Andrzeja Kmicica – jest oparta na jego przemianie. Inaczej niż w przypadku bohaterów romantycznych przemiana nie oznacza całkowitej zmiany osobowości, a dotyczy wyznawanego przez bohatera systemu wartości.

Andrzej Kmicic to dobry żołnierz, cechują go odwaga, niespotykana fantazja, pewność siebie, wierność zasadom, w które wierzy. Początkowo jest egoistą i awanturnikiem. Za sprawą Radziwiłła staje się zdrajcą, ale uświadomiwszy sobie swoje błędy (oczy nieświadomie otwiera mu książkę Bogusław, przedstawiający racje Radziwiłłów), pod przybranym nazwiskiem Babinicza odkupuje winy m.in. jako obrońca jasnogórskiego klasztoru. Wielokrotnie odnosi rany w walkach (np. omal nie ginie, niszcząc szwedzkie działo; jest torturowany przez Kuklinowskiego; w zasadzce w Pieninach osłania króla własną piersią).

Zrehabilitowany przez władcę, odzyskuje przychylność ukochanej Oleńki.

Małgorzata Braunek w roli Oleńki i Daniel Olbrychski jako Kmicic w filmie Potop w reżyserii Jerzego Hoffmana, 1974

¹ Pogląd psychologiczny, zakładający, że wobec braku narzędzi i metod pozwalających skutecznie badać ludzką psychikę można jedynie obserwować zachowanie człowieka, analizować jego sposób reagowania na bodźce zewnętrzne (ang. behaviour ‘zachowanie’). W literaturze behawioryzm przejawia się w rezygnacji z analizy psychologicznej; bohater jest charakteryzowany przez swoje czyny i wypowiedzi.

RECEPCJA TRYLOGII

Powieści historyczne Sienkiewicza, do dziś chętnie czytane przez Polaków, od początku spotykały się z pozytywnymi ocenami. Zdecydowały o tym głównie plastyczność opisów rzeczywistości oraz sposób kreowania bohaterów. Na przykład Piotr Chmielowski pisał w swojej recenzji:

Nigdy przedtem nie malował charakterów i scen z taką śmiałością, siłą, brawurą, nieraz w zdumienie wprawiającą, jak właśnie w Potopie. [...] Pod względem wykonania, czyli „roboty” artystycznej, Potop nie ma dotychczas równego sobie w powieściopisarstwie naszym¹.

¹ Piotr Chmielowski, O „Potopie” (fragmenty), „Ateneum” 1889.

Ewentualne zarzuty dotyczyły zbytniej rozlewności i nadmiaru scen bitewnych, mieszania konwencji realistycznej z baśniową czy odstępstw od prawdy historycznej.

Witold Gombrowicz wskazywał schematyczność powieści Sienkiewicza, nazywając go „Homerem drugiej kategorii”, a także negatywny wpływ jego twórczości na świadomość Polaków:

[Sienkiewicz – przyp. red.] naprzód pragnął podobać się czytelnikowi. Po wtóre, pragnął, aby jeden Polak podobał się drugiemu Polakowi i aby naród podobał się wszystkim Polakom. Po trzecie, pragnął, aby naród podobał się innym narodom.

Jest to bowiem geniusz „łatwej urody”. Z przerażającą skutecznością słyca on wszystko, czego się dotknie, [...] wszystkie antynomie, którymi krwawi się poważna literatura, zostają złagodzone i w rezultacie otrzymujemy powieści, które podlotki mogą czytać bez rumieńca¹.

¹ Witold Gombrowicz, Dziennik 1953–1956, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1989.

O tym, że Sienkiewicz wciąż inspiruje badaczy, świadczy np. wydana w 2009 r. książka Ryszarda Koziołka Ciała Sienkiewicza. Studia o płci i przemocy. Dotyczy ona erotyzmu i okrucieństwa w powieściach autora Potopu.

HENRYK SIENKIEWICZ – KRZYŻACY

„KU POKRZEPIENIU SERC”

- Powieść była publikowana w odcinkach w „Tygodniku Ilustrowanym” w latach 1897–1900 (w 1900 r. ukazało się też wydanie książkowe – w dwudziestopięciolatek pracy twórczej Henryka Sienkiewicza).
- Utwór był formą protestu przeciwko narastającej akcji germanizacyjnej w zaborze pruskim.
Jak zauważył Stefan M. Kuczyński:

Powieść Krzyżacy zawiera szereg sugestywnych nawiązań i analogii przełomu XIV i XV wieku do schyłku XIX stulecia. A więc rugi Polaków z ziemi w zaborze pruskim znajdowały odpowiednik w nienasyconej chciwości Krzyżaków na ziemi polskiej, w żądaniach Rotgiera oddania Zakonowi posiadłości Juranda; przesładowanie dzieci polskich – w porwaniu Danusi i uwięzieniu małego Jaśka z Kretkowa; czasy największej potęgi Zakonu za Winrycha von Kniprode i następnych wielkich mistrzów – w potęgę Rzeszy Niemieckiej za Bismarcka i po nim [...]¹.

¹ Stefan M. Kuczyński, Rzeczywistość historyczna w „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza, PIW, Warszawa 1963.

Przez podkreślanie siły i tężyzny Polaków, przypomnienie świetności rycerstwa polskiego i klęski Zakonu w bitwie pod Grunwaldem pisarz chciał obudzić w rodakach dumę narodową, dzięki której mogli przetrwać represje państwa pruskiego.

Jan Matejko, Bitwa pod Grunwaldem, 1875–1878

KRZYŻACY JAKO POWIEŚĆ HISTORYCZNA

CZAS I MIEJSCE WYDARZEŃ

Osią akcji jest konflikt polsko-krzyżacki w latach 1399–1410. Sienkiewicz dość wiernie odtwarza wydarzenia historyczne – śmierć królowej Jadwigi (1399), powstanie na Żmudzi, w którym uczestniczą Maćko i Zbyszko z Bogdanca (1401), i końcową bitwę pod Grunwaldem (1410). Miejscem akcji są tereny Królestwa Polskiego (m.in. Kraków, Płock, Zgorzelice, Bogdaniec i Spychowo), Żmudź na Litwie oraz ziemie należące do Zakonu Krzyżackiego, w tym Malbork i Szczytno.

Bardzo szczegółowo odtworzone są realia średniowiecza, a zwłaszcza obyczajowość rycerska. Jej przykładami są m.in.:

- pasowanie na rycerza (kandydat na rycerza klękał przed władcą, który dotykał mieczem jego ramienia),
- turnieje i pojedynki (ceremonia wyzwania na pojedynek polegała na rzuceniu rękawicy, niepodniesienie jej świadczyło o tchórzostwie, ważną była czysta walka bez podstępów),
- ślubowanie damie serca, rycerskość wobec kobiet,
- nietykalność posła (za jej naruszenie Zbyszko miał zapłacić głową).

W powieści opisano też ceremonie miejskich egzekucji czy wyjątkowy, ludowy zwyczaj ratowania skazańca (przez zarzucenie nałęczki przez zakochaną w nim dziewczynę, która deklaruje tym samym, że go poślubi, i ocalała życie wybranka; tak Danusia uratowała Zbyszka).

KOMPOZYCJA

- Schemat kompozycyjny przypomina inne powieści historyczne Sienkiewicza:
 - główny bohater (postać pozytywna) kocha się w pannie, którą porywa rywal,
 - zakończenie przynosi klęskę postaci negatywnych.
- Splatanie się kilku wątków – historycznego (konflikt z Krzyżakami) i fikcyjnych (miłość Zbyszka do Danusi, a potem Jagienki, losy Juranda ze Spychowa) – sprawia, że w utworze można wskazać dwa punkty kulminacyjne:
 - powrót Zbyszka z Bogdańca z ciałem Danusi do Spychowa i uwolnienie Zygryda de Löve przez Juranda (po nim następuje rozwiązanie wątków dotyczących postaci fikcyjnych),
 - pokonanie potęgi Zakonu w finałowej bitwie pod Grunwaldem (rozwiązanie wątku historycznego).

JĘZYK

- W utworze została zastosowana [archaizacja](#)² i [dialektyzacja](#)³ – pisarz wykorzystał w funkcji archaizmów elementy m.in. gwary podhalańskiej. Powieść nie jest w całości napisana językiem epok minionych (odtworzono tylko wybrane elementy języka dawnego).

BOHATEROWIE

- Kreacje postaci historycznych (m.in. Władysław Jagiełło, królowa Jadwiga, Witold Jagiełło, książę mazowiecki Janusz, księżna Anna Danuta, Zawisza Czarny, Konrad von Jungingen) niekiedy różnią się od obrazu wynikającego ze źródeł historycznych.
- Główną rolę odgrywają bohaterowie fikcyjni (m. in. Zbyszko z Bogdańca, Jurand ze Spychowa, Danusia Juradówna, Jagienka ze Zgorzelic, Maćko z Bogdańca, Hława).

² Rodzaj stylizacji polegający na celowym nadaniu tekstowi znamion wypowiedzi dawnej, pochodzącej z przeszłości; upodobnianie języka utworu do mowy ludzi żyjących w konkretnej epoce. Archaizacja (stylizacja archaiczna) często występuje np. w powieściach historycznych.

³ Stylizacja gwarowa; celowe wprowadzenie do wypowiedzi cech dialektu ludowego.

- Sienkiewicz często stosuje w kreacji postaci kontrast, np.:
 - delikatna, anielska Danusia i żywiołowa, energiczna Jagienka,
 - butny, skłonny do konfliktów Ulryk von Jungingen, wielki mistrz krzyżacki, i pełen godności Władysław Jagiełło, król Polski,
 - pozytywny obraz Polaków (patriotyzm, honor) i negatywny Krzyżaków (pycha, chciwość, zakłamanie, okrucieństwo, nieprzestrzeganie zasad religii chrześcijańskiej).

BOGACTWO MOTYWÓW

W powieści Sienkiewicza na plan pierwszy wysuwają się motywy:

- drogi – w wielu scenach (np. w drodze Zbyszko poznaje zarówno Danusię, jak i Jagienkę; Maćko i Jagienka spotykają okaleczonego Juranda; umiera Danusia),
- rycerza – honorowi, zawsze dotrzymują danego słowa, odważni, prawi, szlachetni patrioci to głównie Polacy, ale też pan de Fourcy,
- wojny – wojna między Zakonem a Królestwem Polskim.

Ciekawą postacią jest w Krzyżakach Jurand ze Spychowa, w którego historii splata się wiele różnorodnych motywów, np.:

Zemsta	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Jurand w odwecie za śmierć żony sieje spustoszenie wśród Krzyżaków ▪ Zygfryd de Löve w odwecie za śmierć swego podopiecznego okalecza Juranda
Cierpienie	<ul style="list-style-type: none"> ▪ cierpienie po stracie żony wzmaga nienawiść bohatera do Zakonu ▪ Jurand zostaje okrutnie okaleczony przez Krzyżaków
Przemiana wewnętrzna	<ul style="list-style-type: none"> ▪ przed śmiercią żony jest pogodnym człowiekiem, potem ponurym mścicielem ▪ okaleczenie przez Krzyżaków zmienia Juranda i przybliża do Boga ▪ po śmierci córki rezygnuje z zemsty (puszcza wolno Zygfryda de Löve)
Szaleństwo	<ul style="list-style-type: none"> ▪ w przyływie szaleństwa Zygfryd de Löve okalecza Juranda, mści się w ten sposób za śmierć Zygfryda, którego traktował jak syna ▪ w rękach Krzyżaków Danusia traci zmysły

Andrzej Szalawski jako Jurand ze Spychowa i Grażyna Staniszewska jako Danusia w ekranizacji Krzyżaków w reżyserii Aleksandra Forda, 1960

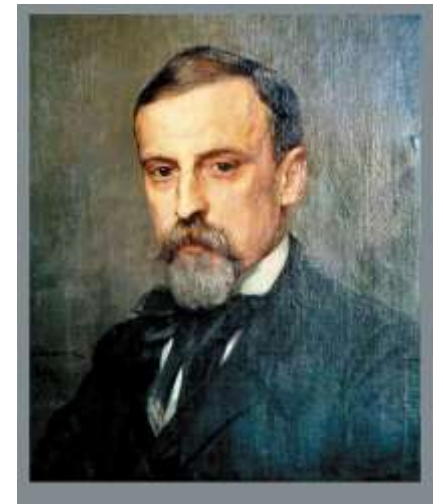
Anna Habryn, „Krzyżacy” Henryka Sienkiewicza. Adaptacja filmowa w zestawieniu z powieścią, BAL, WSiP, Warszawa 1972.
O „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza, wybór Tomasz Jodełka, PIW, Warszawa 1958.

HENRYK SIENKIEWICZ – QUO VADIS

HENRYK SIENKIEWICZ (1846–1916) – CZŁOWIEK I PISARZ

- Dziennikarz, pisarz, podróżnik i korespondent prasowy (reportaże: Listy z podróży do Ameryki, Listy z Afryki).
- Autor opowiadań i nowel (Za chlebem, Latarnik, Wspomnienia z Maripozy, Sachem, Szkice węglem), powieści historycznych ([Krzyżacy](#), Trylogia – Ogniem i mieczem, [Potop](#), Pan Wołodyjowski) i społeczno-obyczajowych (Rodzina Połanieckich, Bez dogmatu).
- Jeden z najważniejszych polskich pisarzy, którzy kształtowali polską świadomość narodową, pisał w czasach zaborów „ku pokrzepieniu serc”, by podnieść rodaków na duchu.
- W 1905 r. został uhonorowany Literacką Nagrodą Nobla.

Kazimierz Mordasewicz, portret Henryka Sienkiewicza, 1899

QUO VADIS JAKO POWIEŚĆ HISTORYCZNA

- Powieść ukazywała się w odcinkach na łamach „Gazety Polskiej” w latach 1895–1896 (wydanie książkowe – 1896 r.).
- Tytuł powieści znaczy „Dokąd idziesz” i nawiązuje do słów świętego Piotra „Quo vadis, domine?” („Dokąd idziesz, Panie?”) skierowanych do Chrystusa, który według tradycji objawił się apostołowi po jego ucieczce z Rzymu. Scena rozmowy pierwszego papieża z Jezusem znalazła się w powieści Sienkiewicza.

- Utwór opowiada o czasach Nerona i prześladowaniach pierwszych chrześcijan (I w.). Akcja rozpoczyna się wiosną 63 r., obejmuje m.in. pożar Rzymu, który wybuchł z 18 na 19 lipca 64 r. Miejszem akcji jest głównie Rzym (Palatyn – dwór Nerona, domy Winicjusza, Petroniusza, Zatybrze).
- Powieść powstała pod wpływem lektur Sienkiewicza (m.in. dzieł historyków łacińskich, np. Swetoniusza) oraz jego podróży do Włoch i fascynacji antykiem.

Pisarz o powstaniu Quo vadis:

Był to rezultat licznych przyczyn. Miałem zwyczaj od wielu lat przed zaślubieniem wczytywać się w dawnych dziejopisów łacińskich. Robiłem to nie tylko z zamiłowania do historii, którą się zawsze bardzo interesowałem, ale również ze względu na łacinę, której nie chciałem zapomnieć. To przyzwyczajenie pozwoliło mi czytać prozaików i poetów łacińskich z coraz większą łatwością, a zarazem budziło coraz gorętszą miłość do świata starożytnego. [...]

Siedem lat temu, podczas mego ostatniego pobytu w Rzymie, zwiedzałem miasto i okolice z Tacytem w rękę. Mogę śmiało rzec, iż sama myśl już była we mnie dojrzała; szło tylko o znalezienie punktu wyjścia. Kaplica „Quo vadis”, widok Bazyliki św. Piotra, Tre Fontane – dokonały reszty.

Wróciwszy do Warszawy rozpocząłem studia historyczne, które natchnęły mnie jeszcze silniej miłością do zamierzonego dzieła.

1 Fragment listu do paryskiego dziennikarza z „Le Gaulois”, 1901 (fragment), <http://www.sienkiewicz.ovh.org/> [dostęp: 26.03.2014 r.]

- Sienkiewicz nawiązał m.in. do modelu powieści stworzonej przez Waltera Scotta (np. Rob Roy, Waverley, Ivanhoe). W powieści walterskotowskiej szczegółowo odtworzone realia epoki stanowią tło dla romansowo-awanturnych perypetii bohaterów fikcyjnych.

Pisarz o powieści historycznej:

[Powieść historyczna – dop. red.] przede wszystkim ożywia, przedstawia plastycznie, z przeszłości przenosi w obecność, ukazuje ludzi nie w trumnach, ale w czynach, nie ze skrzyżowanymi na piersiach rękoma i zamkniętymi oczyma, ale ze światłem w źrenicach. Historia odtwarzając wypadki odtwarza tylko ważniejsze; odtwarzając historycznych ludzi daje tylko pewne wytyczne z ich życia, między którymi są ustawiczne przerwy. Wypełnić te przerwy jest zadaniem fantazji.

1 Henryk Sienkiewicz, O powieści historycznej, „Słowo” 1889, nr 98–101.

- Narracja jest trzecioosobowa, prowadzona z perspektywy osoby wszechwiedzącej, część rozdziałów ma formę listów Petroniusza do Winicjusza oraz Winicjusza do wuja i narzeczonej. Czytelnik często ogląda Rzym z perspektywy Petroniusza.
- Kompozycja dzieła jest zwarta i przejrzysta, pisarz ukazuje wydarzenia w porządku chronologicznym. W języku utworu oszczędnie stosowane są zabiegi stylizacyjne (pojawiają się elementy łacińskie, a w języku chrześcijan elementy stylizacji biblijnej).

GLÓWNE WĄTKI POWIEŚCI

Prezentując bogactwo szczegółów i postaci, autor skupił się na przedstawieniu na zasadzie kontrastu dwóch światów:

- pogańskiego: odchodzącego, zepsutego i zdegenerowanego, okrutnego, opartego na kłamstwie,
- chrześcijańskiego: rodzącego się jako cywilizacja miłości, wspierającego się na prawdzie i odwadze gotowych oddać życie za Chrystusa wyznawców.

Wątek fikcyjny	Wątek historyczny
<ul style="list-style-type: none"> ▪ miłość młodego rzymskiego patrycjusza do chrześcijanki Ligii ▪ ucieczka dziewczyny, która nie chce zostać nałożnicą Marka Winicjusza, i jej poszukiwanie ▪ przemiana Marka pod wpływem nauk wyznawców Chrystusa 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ panowanie cesarza Nerona, szaleńca i megalomana, uważającego się za artystę ▪ rywalizacja Petroniusza („arbitra elegancji”) i Tygellina o wpływy na dworze cesarza

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ pożar Rzymu (w powieści – niezgodnie z prawdą historyczną – będący wynikiem podpalenia z rozkazu Nerona) ▪ krwawe prześladowania chrześcijan oskarżonych o podpalenie miasta
Bohaterowie: Marek Winicjusz, Ligia (Kallina), Ursus, Chilon Chilonides, Glaukos, Eunice, Pomponia Grecyna, Kryspus	Bohaterowie: Neron, Poppea Sabina, Peroniusz, Tygellin, Akte, Seneka, św. Piotr Apostoł, św. Paweł z Tarsu, Pitagoras

WAŻNE MOTYWY

- miłość (na przykładzie Marka Winicjusza i Ligii, Petroniusza i Eunice, Akte i Nerona)
- religia, Bóg, wiara (chrześcijaństwo przeciw religiom starożytnego Rzymu; postaci biblijne w powieści Sienkiewicza, np. Chrystus, święty Piotr)
- artysta (na przykładzie Petroniusza i Nerona)
- władza i władca (na przykładzie Nerona)
- męczeństwo i heroizm (na przykładzie pierwszych chrześcijan)
- zdrada i przebaczenie (na przykładzie Glauka i Chilona Chilonidesa)
- moralność, wybory moralne (np. wybory Winicjusza, Ligii, Petroniusza, Eunice)
- przemiana wewnętrzna (na przykładzie Winicjusza i Chilona Chilonidesa)

Chilon Chilonides – inteligentny i bezwzględny oraz mściwy Grek, który doszedł do wielkich zaszczytów i bogactw przez krzywdę innych ludzi (np. lekarz Glaukos został przez niego zdradzony i sprzedany zbójcom). Wydawał też chrześcijan. Pod wpływem postawy Glaukosa, który wybaczył mu krzywdę, Chilon nawrócił się i zginął w męczarniach jako chrześcijanin na rzymskiej arenie. Mimo tortur nie zmienił poglądów, choć wcześniej był tehórzem, konformistą i z obrzydzeniem patrzył na śmierć innych, co wzbudzało politowanie Rzymian.

WYMOWA POWIEŚCI

- W Quo vadis wyraźne jest rozróżnienie dobra i zła. Pisarz podkreśla znaczenia ogólnoludzkich wartości widocznych w postawie chrześcijan (miłość bliźniego, dobroć, przyjaźń, sprawiedliwość, umiejętność przebaczenia).
- Przesłanie powieści wskazuje trwałość wartości chrześcijańskich („I tak minął Nero, jak mija wichur, burza, pożar, wojna lub mór, a bazylika Piotra panuje dotąd z wyżyn watykańskich miastu i świata. Wedle zaś dawnej bramy Kapeńskiej wznosi się dzisiaj maleńka kapliczka z zatartym nieco napisem: Quo vadis, Domine?”¹).
- Oprócz problemów uniwersalnych powieść zawierała aluzje do sytuacji Polaków pod zaborami. Los prześladowanych chrześcijan przywodził na myśl cierpienia narodu polskiego. Zakamuflowanym akcentem patriotycznym był pojedynek Ursusa z germańskim turem.

Kadr z polskiej ekranizacji Quo vadis w reżyserii Jerzego Kawalerowicza, 2001